

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ЯК ФОРМОВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Обґрунтовано поняття національного характеру як формовияву національної ідеї, акцентовано на українському менталітеті, що сформувався в контексті історичних подій в Україні.

Ключові слова: *етнос, український народ, психіка, національний характер, національна ідея, базовий та модальний тип національного характеру.*

Постановка проблеми. Національний характер як формовияв національної ідеї виникає, розвивається і видозмінюється залежно від соціально-психологічних та економічних умов життя спільноти. Є базовий тип національного характеру, що формувався впродовж тисячоліть під впливом різних обставин і чинників, і модальний тип, який утворився за останні два-три століття. Національна ідея розкриває механізми відтворення і збагачення основних рис національного характеру та постійно трансформує психокультурне надбання з базового рівня до модального.

Досліджуючи український національний характер, більшість науковців указує на її важливе значення для життєдіяльності нації загалом, особливо у перехідні історичні періоди. В сучасних умовах зростає потреба консолідації суспільства, а відтак нагальною є проблема осмислення національного характеру як формовияву національної ідеї як певного суспільно-політичного ідеалу нації.

Мета статті – теоретично обґрунтувати національний характер як сукупність соціально-психологічних рис, національно-психологічних настанов, стереотипів, котрі властиві національній спільноті на певному етапі її розвитку, проявляються у ціннісних ставленнях до навколишнього світу та є формовиявом національної ідеї.

Стан дослідження. Вивчення національної ідеї здійснювалося у різних напрямках. Більшість науковців вважає, що національний характер та українська національна ідея формуються на основі християнських, демократичних і народних цінностей, знаходяться у глибинах культури, історії, психології етносу, є еталоном суспільної свідомості тощо. Досліджували український національний характер, образ українця М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, О. Кульчицький, Д. Чижевський, архітектоніку етнічної ментальності простежено у

працях В. Яніва, Я. Яреми, С. Ярмуся, П. Юркевича. Характерні риси українського народу як нації описували Д. Донцов, В. Липинський, М. Шлемкевич.

Виклад основних положень. Представники кожної нації за будь-яких обставин зберігають деякі спільні риси культури та світосприйняття психіки. В їх колективній основі – духовність, яка утворює духовно-душевну ауру кожної спільноти. Так утворена духовна сутність народу сприяє формуванню етносу як усталеної сукупності людей, котра історично виникла на певній території, має спільні, порівняно стабільні особливості мови, культури, психіки, усвідомлення свого «ми» та відмінності від «вони» [2].

Психологічні засади етносу та його культури значною мірою залежать від природного середовища, яке стимулює та спрямовує його психіку [6].

Природа, географічне середовище вплинули на формування багатьох рис національного характеру українців. М'який клімат, родюча земля, багаті природні надра, водні та лісові ресурси сформували фундамент для волелюбності, спонтанності, емоційності та здорового індивідуалізму. В еміграції відомий науковець О. Кульчицький розробив характерологію особистості українця, вдало поєднавши геопсихічні, расово-психічні, соціопсихічні та культуропсихічні чинники. За розв'язання окресленої проблеми він використав евристично-продуктивну думку психолога Тіле про наявність у людській психіці трьох шарів. Перший – «соматопсихічний». Це наші органи відчуття, з якими пов'язаний біотонус, життєва енергія. Другий шар – «тимопсихічний» – почуття й намагання. Третій – «пойопсихічний» – мислення й свідомо воля. На кожен із шарів, як зазначає автор, впливає географічне середовище [5, с. 153]. Сама природа формувала м'якість характеру, життєрадісність та оптимізм, довірливість, вдячність, миролюбність та ще чимало рис в українського народу.

Неабиякий вплив на формування українського етносу, що визначається геополітичним становищем України, має також історичний чинник. Вона знаходиться «на краю Сходу Європи й Заходу Азії», а також пролягла із Скандинавсько-балтійської Півночі до чорноморсько-середземноморського Півдня. Це є тим фактором, що українці перебувають на «межі можливого існування, на межі боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» [5, с. 153].

Геополітична незахищеність українського простору зумовила те, що Україна часто була об'єктом завоювань Заходу і Сходу. Тому в українців є «комплекс меншовартості», який притаманний психіці кожного поневоленого народу. Для цього комплексу притаманна витіс-

нена свідомістю у підсвідоме група почуттів, які пов'язані із власною неспроможністю змінити несприятливі зовнішні обставини через нестачу зусиль, або через значні труднощі у їх змінах. Все це знаходить у психіці і в особливостях української дійсності сприятливий ґрунт. Зовнішній історико-політичний тиск та «інтровертність» українця, звернення його психіки у внутрішній світ сприяли поширенню комплексу меншовартості на характер всієї спільноти.

Особливо «комплекс меншовартості» простежується в період лихоліть, коли українець переживає свій стан як «кривду», що стимулює тенденцію до «надкомпенсації», котра виявляється в надмірному підкресленні немовби наявного почуття своєї сили, часто впливає на теорію і практику українського націоналізму. Така компенсація відбувається у формі етично-релігійного мрійництва та у пошануванні «ореолу терпіння» [6, с. 158].

Вражаючим є те, як зазначають О. Донченко та Ю. Романенко, коли незгода між українцями призводила до зрадництва. «Зрада національних інтересів є нормою і закономірністю тоді, коли архетип індивідуалізовано-біологічного, самотнього виживання домінує над національною солідарністю» [1]. Персоналістична ідентифікація завжди надавала переваги поневолювачам і загарбникам у боротьбі з українцями.

Якщо шари персонального підсвідомого негативно впливали на формування українського характеру, то, навпаки, вплив глибинних шарів «колективного несвідомого» був позитивний. Найглибші шари психіки українського народу містять не особисті «відтиснуті переживання» (за К.Г. Юнгом) у формі комплексів персонального несвідомого, а успадковані тривалі сліди позаперсональних і надперсональних конструктів, повторювальних переживань людських спільнот. Ці сліди є у колективній підсвідомості, немов «порожні форми», що мають динамічну тенденцію заповнюватися певними прообразами-уявленнями, безпосередньо пов'язаними з типовими колективними переживаннями, ситуаціями, які їх колись зумовили [11].

Досліджували український національний характер, образ української людини, що сформувався упродовж століть, М. Грушевський, М. Драгоманов, М. Костомаров, О. Кульчицький, Д. Чижевський тощо, архітектоніку етнічної ментальності відстежено у працях В. Яніва, Я. Яреми, С. Ярмуся, П. Юркевича [12]. Степан Ярмусь про національний характер зазначає як про «свого роду талант, який отримує кожен і кожен повинен його розвивати. Бо кожен народ, а в ньому і кожна людина від Бога отримує своє місце і свій час життя на Землі, як про це говорить Писання. Так і наш народ має Богом призначені час, і місце на нашому світі, – має, отже, й окрему, – йому визначену місію;

він має й свій національний характер» [13, с. 40]. Характерні риси українського народу як нації описували Д. Донцов, В. Липинський, М. Шлемкевич [4]. Спільний цих підходів розгляд українського характеру у статистиці, що колись сформувався та існує без змін від давнини до сьогодні, де на нього не впливають історичні події та періоди у житті народу. Однак у сучасному світі відбуваються швидкі зміни у структурі національної свідомості.

Аналіз національного характеру зводиться до сукупності соціально-психологічних рис, національно-психологічних настанов, стереотипів, що властиві національній спільноті на певному етапі її розвитку і виявляються у ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Так існує базовий тип національного характеру, що формувався впродовж тисячоліть, і модальний тип, який є тим же базовим, тільки видозмінений за останні два-три століття.

У науковій праці «Національний характер» П. Ігнатенко посиляється на дослідження А. Павловського щодо українського характеру. Останній зазначає, що достатньо придивлявся до національного характеру жителів Малої Росії і «знайшов у них щось приємно меланхолійне, якість, що відрізняє їх, можливо, від усіх жителів Земної кулі. Вони мають природну уважність, витонченість, схильність до музики і співу. Гостинність і щедрість взаємин становить їхню суттєву важливість. У вчинках прості, у справах справедливі, в розмовах відверті, хоча часто кмітливі й досить хитрі; у намірах послідовні, люблять порядок і чистоту, працюють тихо, але твердо. У пристрастях рідко зберігають помірність. До наук налаштовані, здається, від природи» [3, с. 317].

Досліджуючи національний характер як формовий національної ідеї, зважаємо на його історичність, тобто як такий, що виникає і розвивається, видозмінюється залежно від соціально-економічних умов. І обов'язково, як зазначає М. Кубаєвський [4], слід зауважити, чи це національний характер спільноти (малої групи), чи суспільства (соціуму), водночас риси національного характеру, які ідентифікують ментальність та морально-етичні особливості етносу-нації, не можна розглядати позачасово.

Важливо відзначити драматичну динаміку історичного часу українського народу, який ґрунтувався не лише на одній національній свідомості простих людей. Так від 14 ст. до початку 18 ст. фундаментом українства була військова і культурно-освітня еліта та церковні діячі, котрі впродовж століть забезпечували територіальну автономію українців. Саме «з елітарного середовища походять самотні риси українського характеру:

– лицарські ідеали вірності, доблесті і честі. Як результат – чітке розмежування добра і зла, святого і грішного, правди і кривди;

- неагресивний стійкий індивідуалізм з розвиненим почуттям власної гідності і сили;
- самоповага й не метушлива упевненість у собі, що деколи межують з упертістю і беззастережною рішучістю;
- самостійність думок і практичних дій, яка природно характеризує внутрішній супротив будь-яким насильницьким зовнішнім впливам» [9, с. 39].

Українець здебільшого сам собі шкодить своїм крайнім життєтвердним індивідуалізмом. Як зазначає Петро Яцик, ми вигадали про себе прекрасний поетичний міф (у пісні співається: «Згинуть наші вороженьки»), ним заколисали себе і не хочемо нічого зробити, щоб стати справді великою нацією у цьому світі. Більшість українських лідерів, підкреслює канадський дослідник, – це романтичні мрійники, поети. Тому українській нації треба переключитися з «негативізму на позитивізм».

Унікальним класичним виразником українського менталітету є Тарас Шевченко, який порушує вкрай важливу тему нової української ментальності – критичну рефлексію над власним національним буттям.

Другу хвилю бурхливого піднесення української самосвідомості започаткувала революція 1905 року, яка скасувала закони, що нищили українську культуру і мову. Тоді важливою темою національного відродження стала критична рефлексія над власним менталітетом. Усього кілька характерних висловлювань: «Убогість духу – наслідок нашої історії, що, власне, є історією зрадництва, тупості і розкрадання національних скарбів. Українська нація безсоромно обікрала сама себе і тепер конвульсивно напружується, щоб щось творити» (Українська хата, 1914); «Наше українське невміння єднатися, солідаризуватися давно вже відоме» (Борис Грінченко, 1912); «Жодна нація не могла похвалитися таким великим числом ренегатів, як українська» (Дмитро Донцов, 1912) [10].

Нова ера творчої рефлексії над власним менталітетом датується суверенітетом України і новітньою історією державотворення. Тільки «державна реалізація потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, здатна ушляхетнити життєдіяльність народу та повернути втрачені честь і гідність самоцінній особистості» [10, с. 9].

На думку визнаних дослідників ментальності українського народу (М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, В. Липинського, О. Кульчицького, В. Храмової, А. Фурмана), навіть поверхневий аналіз сучасного соціально-організаційного клімату України показує несумісність комуно-насильницьких ідеалів і принципів із важливими рисами українського менталітету; найперше утвердження індивідуального над груповим, колективним. Друге зауваження стосується природи укра-

їнського індивідуалізму, який, на противагу європейському, має внутрішньо спрямований характер із переважанням емоційно-почуттєвого переживання над холодною розсудливістю. Тому українці здебільшого не налаштовані на дієву, активну боротьбу за краще життя, не прагнуть масової згуртованості.

Нетрадиційність логіки образів і почуттів, переважання творчої та ініціативної етики над здоровим глуздом і раціональністю, розмитість норм і законів та етичних принципів, неспроможність навчатися на досвіді власного історичного минулого, схильність обстоювати свої недоліки, повторення власних помилок, тенденції до розповсюдження міфів і пліток тощо – це ті риси українського характеру, котрі використовують спритні політики для постійного створення міфів, що дають їм змогу досягати своїх вузькоогоїстичних чи навіть антинаціональних інтересів.

Як зазначає А.В. Фурман, ефективним способом зв'язку теперішнього з минулим є соціокультурний підхід як одухотворення процесів життя культурою, з допомогою якого творення теперішнього здійснюється через досвід минулих поколінь і системний підхід як дослідження динамічної, нелінійної, самоорганізуючої природи соціокультурних процесів [9].

Відтак особливо принциповою проблемою для науковців сьогодення є пошук умов для безконфліктного існування, щоб національний характер об'єднував, а не роз'єднував людей. Важливим засобом такого об'єднання є ідея: релігійна, політична, історична тощо. Але найефективнішим об'єднувальним потенціалом володіє ідея національна.

Відомо, що в соціумі діють індивіди, кожен із яких намагається реалізувати свою мету і плани, керується лише своїм життєвим досвідом. Тому неможливе одностайне узагальнене твердження про природу соціальної реальності і у практичному, і в теоретичному аспектах.

Структури соціальності впливають на структуру свідомості, в царині якої відбувається формування національної ідеї. З точки зору конструктивізму історичність соціального життя має три аспекти. По-перше, люди конструюють соціальне життя, зважаючи на попередні передконструкції, відповідно до поставленої мети, орієнтуючись на певний ідеал, як правило, національний. По-друге, ментальні структури минулого, базового рівня, відтворюються і модифікуються, збагачуються в процесі дій та взаємодій повсякденного життя, з уваги на потреби та інтереси людей, у тому числі національні. По-третє, ментальні структури базового рівня національного характеру і витворений діяльністю модальний відкривають поле можливостей для майбутнього розвитку нації.

Як зазначає О. Кульчицький, базовий тип національного характеру, національної духовності визначають ті національно-психологічні

риси, «що формувалися віками під впливом різних обставин і чинників, що позначилося на генезі української душі». Характерними особливостями цих рис є їх причинна зумовленість такими чинниками, як: 1) расові; 2) географічні (геопсихічні); 3) історичні; 4) соціопсихічні (суспільні); 5) культурологічні; 6) глибинно-психічні (несвідомі) [5, с. 147]. Саме вони утворюють базову структуру особистості, типову для народу. Відтак модальний тип національного характеру – це прояв базового типу в конкретних історико-національних умовах, що зумовлюють видозміну основних рис попереднього типу. Ці зміни входять до модального різновиду, тому що на першому місці в них діє можливість, непрогнозованість, випадковість, імовірність тощо. У процесі трансформації основних рис національного характеру від традиційного типу до модального відбувається не тільки зміна рис під дією об'єктивних чинників сучасного буття соціуму, таких як універсалізація, глобалізація, а й під дією чинників суб'єктивних, якими є різні соціальні інституції, як правило, антиукраїнські.

З допомогою національної ідеї здійснюється переведення основних рис базового рівня національного характеру на модальний, але такий перехід, що зберігає все позитивне базового за змістом і сприйнятого іншими національними характерами за формою. Трансформаційний процес передбачає інтерпретацію і аналіз рис національного характеру згідно з їх подвійною природою: вони є дією причиною базового рівня і результатом рівня модального. Національна ідея розкриває механізми відтворення і збагачення основних рис національного характеру в процесі трансформації з базового рівня на модальний. Риси модального рівня не є простою репрезентацією рис базового, а чимось більшим, оскільки збагачуються соціальною реальністю, регулюють практичну діяльність і толерантно взаємодіють з рисами іншого національного характеру, визначають перспективи розвитку соціуму.

Дистанція між базовим і модальним рівнями українського характеру є завжди, тому національна ідея постійно трансформує психокультурне надбання з базового рівня до модального, будучи одним із виявів творчої сили соціально-історичного процесу. Кожна із рис базового рівня є структурою, відтворюваною, повторюваною, продуктивною в модальний рівень. Окультурені та узвичаєні в повсякденній практиці, вони актуалізуються залежно від ситуації.

Аналіз ідентичностей обох рівнів у трансформаційному процесі здійснюється в аспекті виявлення спільно типового, статично усталеного, взаємоврівноважувального, позиційованого в соціокультурний простір. Вихідним пунктом і основою трансформації є базовий рівень, що опосередковує сприйняття і осмислення дійсності. «Соціокультурна практика, –

зазначає В. Фадеєв, – неминуче ґрунтується на певному базовому фантазмі, який задає оптику бачення, сприйняття й оцінювання, конструює природну установку діючих суб'єктів суспільного життя» [7, с. 61].

Отже, український народ зумів зберегти себе, вижити завдяки націоналізму, який завжди робив його сильним, здатним творити і розбудовувати власну державу. Лицарський дух, висока культура, християнські ідеї витворили той міцний фундамент духовності української нації, що формував позитивні риси її характеру, боронив від чужинців упродовж віків. Безліч завойовників приходили на нашу землю, палили її й руйнували, але не змогли знищити національний характер українця, не викорінили з його душі найсвятіше – любов до своєї землі, роду, народу. І якщо впродовж років незалежності антиукраїнські сили намагаються послабити вольовий чинник у життєдіяльності нації, то вони потрапляють на всенародний спротив.

Важливим у вияві національного характеру є також непохитна віра у перемогу вольових устремлінь нації. Боротьба за утвердження ідей ствердження нації й державотворення – вічний закон усіх націй. Віра у власну державу є тією внутрішньою силою, яка впродовж століть живила всі покоління українців. Однак практична реалізація основних вимог національної ідеї здійснюється за умови – якщо вони набувають рис непримиренності, безкомпромісності стосовно основних цінностей національного життя – територіальної цілісності держави, мови, пріоритету титульної нації у законодавчій, виконавчій і судовій гілках влади тощо. У політиці перемагає той, хто вірує, а не той, хто сумнівається. Фанатизм – це стан душі представника нації, в ідеалі кожного громадянина держави, спрямованої на реалізацію завдань державотворення. На цій основі й потрібно знаходити спільну мову, з цього потрібно розпочинати всі важливі справи, рішуче відкидати все те, що роз'єднує людей. Чітка державницька позиція у межах закону, моралі, культури повинна бути фанатичною, нетерпимою, несприйнятливою до всього антиукраїнського.

Дуже важливою вимогою української національної ідеї є романтизм. Романтично піднесений, духовно напружений, дієво активний характер українця сприяє поширенню ідей державотворення у свідомості населення. На ґрунті цієї ідеології здійснюється виховний процес, як виховний ідеал, діяльність лідері політичних партій і громадських організацій, інтелігенції, всіх громадян держави [1; 6].

Отже, у наші дні саме національна ідея «охороняє» традиційні цінності базового типу українського характеру і визначає правові, морально-етичні, релігійні, соціально-психологічні межі для типу модального, не даючи йому можливостей відірватися від традиційно-

історичного, розчинитися в інтеграційних та глобалізаційних процесах. Відтак, як і кожна нація, українці жили, живуть і житимуть у жорсткому і безкомпромісному світі боротьби націй за свої інтереси, яка вимагає не пасивного спостерігача, а активного, дієвого і безкомпромісного суб'єкта європейського і міжнародного масштабу. На цьому шляху виникають проблеми, однією з яких є збереження всього національного у всіх сферах життєдіяльності, водночас збагачуючи його позитивним досвідом світового розвитку. Іншою є використання того механізму, який збагачував би все цінне, унікальне, національне, не консервуючи і не нівелюючи його. Таким механізмом є українська ідея, яку чітко можна простежити в усіх основних рисах національного характеру кожного представника української спільноти. Саме національна ідея оберігає національну культуру, народний характер, не даючи їм можливості відірватися від прадавніх етнічних коренів і водночас активно збагачує їх власними, а також запозиченими прогресивними цінностями світової культури.

Висновки. Національний характер виникає, розвивається і видозмінюється залежно від соціально-економічних умов. Є базовий тип національного характеру, що формувався впродовж тисячоліть, і модальний тип, який є тим же базовим, тільки видозмінений за останні два століття.

Національна ідея зароджується у глибинах самосвідомості народу, є породженням етнічної ментальності, базується на національній культурі, котра і визначає основні цінності нашого народу. Вона є тим концептом, який вбирає різні чинники історичного, етнічного і державотворчого характеру. Ефективним способом зв'язку теперішнього з минулим є соціокультурний підхід, з допомогою якого творення сьогоднішнього нації здійснюється через досвід минулих поколінь.

Нині важливо, щоб національний характер не роз'єднував людей, а об'єднував. Важливим засобом такого об'єднання є ідея: релігійна, політична, історична тощо, але найефективнішим об'єднувальним потенціалом володіє національна ідея. Тому національний характер є формовивом національної ідеї української спільноти.

---

1. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): монографія / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

2. Етнічний довідник: у 3 ч. – К., 1997. – Ч. I. Поняття та терміни.

3. Жулай В. Етнос та нація в глобальному світі / В. Жулай // Національна ідеологія і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадеєв та ін. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 328 с.

4. Кубаєвський М.К. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення / М.К. Кубаєвський. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 192 с.
5. Кульчицький О. Основи філософії та філософічних наук / О. Кульчицький. – Мюнхен, Львів: Український вільний університет, 1995. – 164 с.
6. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К: Інститут української археографії НАН України, 1995. – 800 с.
7. Фадеєв В. Соціокультурна ідентичність в умовах суспільних трансформацій: методологічні засади дослідження / В. Фадеєв // Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадеєв та ін. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 328 с.
8. Фурман А. Психокультура української ментальності / А. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
9. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати / А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 1. – С. 9–74.
10. Храмова В. До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 3–35.
11. Юнг К. Либидо, его метаморфози и символы / К. Юнг; под общ. ред. А.И. Белкина, М.М. Решетникова. – СПб.: Восточноєвропейский институт психоанализа, 1994. – 416 с.
12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів. – Мюнхен: Український вільний університет, 1993. – 120 с.
13. Ярмусь С. Національне в Церкві освячене Духом Божим / С. Ярмусь // Християнство і національна ідея. Київ-Тернопіль-Краків. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999. – С. 39–43.

Ребуха Л.З., Мысків О.В. Национальный характер как формопроявление национальной идеи

Обосновано поняття національного характеру як форми проявлення національної ідеї; розглянуто український менталітет, сформований в контексті історичних подій в Україні.

Ключевые слова: *етнос, український народ, психіка, національний характер, національна ідея, базовий і модальний тип національного характеру.*

Rebuha L.Z., Muskiw O.V. National character as a form of manifestation of national idea

The concept of national character as a form of manifestation of national idea as well as problem of Ukrainian mentality developed in the context of historical events of Ukraine are examined in the article.

Key words: *ethnicity, Ukrainian people, psyche, national character, national idea, basic and modal type of national character.*